

Barabás László

A kalendáriumi népszokások gyűjtésének és kutatásának kezdetei Székelyföldön.

A népszokáskutató Kriza János

A népi kultúra iránti tudatos értelmiségi érdeklődés Közép-Európa-szerte a 18. században kezdődött és a 19. század első felében általános tendenciává vált. A nemzeti kultúrák megteremtésének időszakában az értelmiségi elit leginkább a parasztság hagyományaiban vélte megtalálni a nemzeti kultúra eredetiségét és felfedezni, megőrizni, közkinccsé tenni érdemes szellemi értékeit. A népi kultúra „felfedezése” együtt járt a nemzeti identitások sokféle megnyilatkozásával, a polgári átalakulással, társadalmi–politikai mozgalmakkal, forradalmakkal.

A folyamatosságában is többfázisú „kultúrakeresés” és „kultúraépítés” szűkebb szakterületünkön a szórványos elméleti jelzésektől és gyűjtési felhívásoktól a költészeti minták szépirodalmi meghonosításán át a tudatos népköltészeti, néprajzi gyűjtés megindulásáig és az első eredmények közzétételéig terjedt.

A magyar és ezen belül a székely kultúrában ezt a folyamatot leginkább Kriza János (1811–1875) munkásságával lehetne érzékeltetni. A nagyajtai unitárius papfiú gyermekként megismerkedhetett szülőfaluja népköltészetével, székelykeresztúri diákként az unitárius kollégiumba sereglett székely fiatalok nyelvi ízeivel, nyelvjárásával, kolozsvári diákként a kor szellemi áramlataival, a népköltészeti gyűjtésre való felhívásokkal, majd berlini tanulmányútja során megismeri a német példákat. Sokféle értelmiségi hivatása mellett – lelkész, majd püspök, költő – Kolozsváron tudatosan kezdte gyűjteni a „székely népelme virágait.” „Székelyföldön járásum alatt jöttem véletlenül azon észleletre, mily sok ily régi kincs hever, senkitől sem figyelve meg, a nép alsó rétegeiben; s attól fogva ez egyet

számtalan foglalatosságaim közepett sem vesztettem el szemeim elől.”¹ Önéletrajzában írja, hogy már 1842-ben felhívást adott ki *Vadrózsa* című népköltészeti gyűjteményre, 1844-ben pedig gyűjtésre buzdít a népköltészet legszélesebb területéről: „az önmaga vagy mások ajkán élő népkölteményeket, le a táncban felhevült népfia ujjongásáig s a vidéki népszokásokat és erkölcsöket följegyezvén, a gyűjteménybe elküldje.”² Hatalmas méretű levelezéssel – diák- és paptársaiból, tanítványaiból, tanítókból – valóságos gyűjtőhálózatot hozott létre, szerteágazó gyűjtőmunkáját mégis egyszemélyes tudományos intézményként végezte.³

Tervére és gyűjteményére életéből két évtizedet áldozott, de megvalósította. Joggal állapítja ebbéli érdemét 20. századi monográfusa, Faragó József: „A Magyar Tudományos Akadémia, majd a népköltészet ügyét magára vállaló Kisfaludy Társaság országos arányú, szervezett gyűjtőmozgalmát és kiadvány sorozatait megelőzve, a Krizáé volt az első rendszeres, átgondolt, kötettel záruló gyűjtőmunka.”⁴

Kriza János klasszikus gyűjteményét, a *Vadrózsákat* (1863) elsősorban az ószékely népballadák felfedezésért értékeli a folklórtudomány, az irodalom- és művelődéstörténet. Kriza szerint is ezek a „nyelvünk, irodalmunkra nézve megbecsülhetetlen kincsek,” de a *Vadrózsák* gazdag tárháza egyéb „székelységeknek” is (Kriza kifejezésével élve): népdaloknak, népmeséknek. Ezek mellett külön fejezetben közli a népköltészet rövidebb műfajait: a táncszókat, gyermekjátékokat, szólás- és közmondásokat stb. A *Népsajátságok* fejezetben családneveket, keresztneveket, gúnyneveket, állatneveket, mező-, erdő- és hegyneveket. A kötet végére egy táj- szótárt, nyelvjárási tanulmányt szerkesztett.⁵

Kriza János tehát a székely néphagyomány egészét szerette volna feltárni és bemutatni. A *Vadrózsák* egészéből nemcsak a gyűjtő, a gyűjtés-

¹ Kriza János önéletrajzi levele (1866). Legutóbb Szakál Anna tette közzé (Szakál 2012: 262–266).

² Figyelmeztetés a *Vadrózsa* iránt. *Erdélyi Híradó*. 1844. január 3. Újra közli Faragó József: Antal–Faragó–Szabó T. 1971: 76.

³ Kriza János gyűjtőtevékenységének történetéről, gyűjtőiről, a velük folytatott hatalmas levelezésről lásd: Szakál 2012.

⁴ Antal–Faragó–Szabó T. 1971: 77.

⁵ A *Vadrózsák* 1863-as kiadásának, további kiadásainak változó szövegtörzseit a *Magyar Folklór Szöveggyűjtemény* ismerteti. Szerk. Voigt 2005: 109–263. Jelen tanulmányban a legutóbbi, a Faragó József gondozásában megjelent kiadást használtuk: *Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.

szervező, a rendszerező, a szerkesztő érdemei bontakoznak ki, hanem egy nagyformátumú tudós életműve körvonalazódik. Nemcsak a néphagyomány egészére terjedt ki a figyelme, tudatosan törekedett arra is, hogy gyűjtésével a teljes földrajzi–történelmi Székelyföldet átfogja. Ez csak részben sikerült, mert gyűjtőtársai leginkább udvarhelyszékiek és azon belül is Keresztúr környékiek – unitárius papok és tanítók – voltak, a legtöbb alkotást innen gyűjtötték. De nem maradt ki Háromszék és Marosszék sem. Gyűjteményében székek szerint rendezi a balladákat és más költészeti alkotásokat, sőt a székely székeken belül megjelöli a kisebb néprajzi tájat is: Udvarhelyszéken Keresztúr fiúszéket, Fehér-Nyikó mellékét, Hargita környékét, Homoród vidékét; Marosszákon Sóvidéket, Nyárad mentét és a Mezőséget, Háromszéken Erdővidéket. Csíkszék és benne Gyergyó és Kászon vidéke, valamint a távolabbi Aranyosszék kimaradt a gyűjtésből, Kriza János bánkódott is emiatt.

Kriza János az adott kor fiaként az esztétikai értékű népköltészeti alkotások gyűjtését tartotta legfontosabbnak, de korát meghaladóan a kultúra teljességében gondolkozott. Kriza János népszokás kutatónak is kiváló. Ezt néhány szemléletes példa meggyőzően bizonyítja. Az első a karácsonyi regölés szokása. A szokásdalok sorában találjuk az „ószékely regesek dalát” Homoród vidékéről:

„Porka havak hulladoznak: de hó reme, róma,
Nyúlak, rókák játszadoznak: de hó reme, róma,
Bényomozók a faluba: de hó reme, róma,
Sándor Ferenc udvarába: de hó reme, róma stb.”⁶

Kriza János nemcsak az ének szövegét közli, hanem tanulmánnyal felfűző jegyzetet mellékel hozzá, és ebből nyomon követhetjük gyűjtői és kutatói munkamódszerét. Először is tisztázza, pontosan megjelöli a gyűjtés helyét, helységét: „egyedüli fészke jelenleg a Székelyudvarhely közelében fekvő Kénos. Évek óta folytatott kutatásaim által sem juthattam annak legkisebb nyomára is, hogy e népdalt s a vele járó népszokást egyebütt az egész székelyországban ismernék.” Példákat sorakoztat fel viszont a magyar nyelvterület távoli vidékeiről (Zalából, a palócságból), valamint tör-

---

⁶ Kriza 1975: 143–144.

téneti adatokat is, annak bizonyítására, hogy a regölés „egykor nagyon el lehetett terjedve, s különös szertartásokkal, cselekményekkel volt összekötve.” Ezután következik a népszokás bemutatása: „A kénosi reges népszokásról egyik gyűjtőtársam ezt írja: Midőn új pár kel össze vagy idegen pár települ e helységbe, ezzel az énekkel tisztelik meg karácson másod napján reggel, a mit regelésnek neveznek” stb. Kriza János azonban nem elégszik meg gyűjtőtársa sommás leírásával a szokás résztvevőiről, az éneklés és a szokáscselekvés párhuzamáról, a helybéli lelkészt fölkéri e népszokás „bővebb nyomozására.” Nem ismerjük a bővebb nyomozás kérdéseit, de valószínű, hogy a *rótt ökör* és a *régi törvény* szimbólumokra koncentrálnak, mert a közölt válasz ezeket részletezi. Azt is megtudjuk a válaszból, hogy a lelkész kikérdezte a nyolcvan éves öregeket a szokás gyakorlásának értelméről is: „mi az új házasságok illetőleg megtisztelő ugyan, de némi erkölcsi kényszerrel van párosítva.”⁷

Kriza János tehát a szokásdalhoz fűzött jegyzeteiben komplex szokáselemzést végzett: a szöveg közlésétől a szokás pontos helységének és idejének megjelölésével, az elterjedés évekig tartó vizsgálatával, a szövegvariánsok összetételével, többféle forrásból származó szokásleírással, „nyomozással”, a szimbólumok és a szokás közösségi funkciójának értelmezésével. A regölés megtisztelő, felköszöntő jellegű, de egyben normatív, kötelező érvényű is. Kriza ezzel a szokáskultúra közösségi érvényességét, belső szabályait, lényegét érinti, mutatja be a konkrét példán.

Számomra ugyanilyen sokatmondó, hogy észreveszi a karácsonykor gyakorolt regölési szokások zalai és kénosi változatainak eltérő jellegét, színezetét, amit azzal magyaráz, hogy a keresztény ünnep, karácsony után csakhamar következik a „világi fársáng.” „Ebből a világi elemből jókora adag is van elhintve kivált a kénosi népszokáson, melyben a családi nautivság legvégül tetőpontját éri el, míg a zalai reges szokáson és mondókán az ókeresztényi színezet vonul végig.”⁸ Kriza János ezzel előlegezi a későbbi kutatásokat az ünnepi népszokások összetettségéről, a szokáskultúra szent és profán jellegzetességeiről.

A második példa a *Népsajátóságok – szólásmódok, közmondások* fejezetéből való. Ebbe nem esztétikai igényű nyelvi megnyilatkozások kerültek egymás mellé, látszólag rendszertelenül. De ez a fejezet a székegy

⁷ Kriza 1975: 471–473.

⁸ Kriza 1975: 472.

népélet nyelvi humorba, székely észjárásba oltott kis enciklopédiája. A szövegekből, megnyilatkozásokból kibontakozik a rendtartó székely falu erkölcsi világa, mentalitása: a köszönés, a megszólítás, a vendéglátás, az étkezés, a munkavégzés, betegség, gyógyítás, békesség, harag, büszkeség, gyermekévek, leány- és legényélet, öregség, a játék, az ének és a tánc szokásrendje. E szokásrendben meghatározott helyük, szerepük volt az ünnepeknek és hétköznapiaknak, munkaszokásoknak: ezekkel tagolták, mérték az időt, az idő múlását. A népnyelvi szövegek hiteles közlésére kínosan vigyázó Kriza János ebben a fejezetben gyakran átvált a szövegekből fölsejlt szemlélet, mentalitás értelmezésére. A népi kalendáriumról szóló példa is ezek közé tartozik. „Nagyobb része a székelységnek az időt nem hónapról, napról, hanem bizonyos évszaki foglalatosságokról vagy ünnepekről méri, p.o. aratáskor esztendeje, tavaszi szántás előtt két héttel, kapálás után, szilva aszaláskor, káposztavágáskor, meszeléskor stb... A székely a változó napokhoz, innepekhez is megszegi állításait ú.m. húshagyókor esztendeje lesz, pünkösöd első napjára virradólag éppen esztendő lesz a fiam. Továbbá: karácsonkor, karácson előtt három héttel, csonka héten múlt esztendeje; Szent György nap előtt két héttel, Szent Márton napja után öt nappal stb.”⁹ Másutt a „Küsasszon küs haszon”¹⁰ szólásmondást értelmezi: a Küsasszon napkori vetés = küs haszon. (Vagyis az őszi vetést nem szeptember 8-án, Kisboldogasszony napján szabad, kell végezni. B.L. megj.) Észrevette tehát, hogy népe körében az ünnepi kalendáriummal összefonódva, azzal párhuzamosan élnek meg az agrárkalendárium, a munkaszokások, a hétköznapi élet visszatérő eseményeinek kalendáriumát. Bár nem végzett részletes kalendáriumi népszokásgyűjtést, népismere, szemlélete ebben is korát meghaladó, sőt egészen mai.

Talán mégis feltehető a kérdés, hogy – bár az 1844-es felhívásban a „népköltemények” mellett a „vidéki népszokások” följegyzésére is buzdít – miért nem közölt Kriza ezekből bővebben a *Vadrózsákban*. Erre maga válaszol a *Vadrózsák Előszavában* (1862) azzal, hogy gyűjteménye Népsajátóságok fejezete „több rovatának készlete: Mondák, Babonák, Álmodások, Népszokások, s Innepélyek egy más kötetre maradnak”. Vagyis a sokáig tervezett második kötetben szeretne volna ezeket megjelentetni.¹¹

⁹ Kriza 1975: 302.

¹⁰ Kriza 1975: 315.

¹¹ Kriza 1975: 35.

Ezeknek a gyűjtését a továbbiakban is szorgalmazta, amint az például a Péterfi Sándor gyűjtőtársához írt 1865-ös leveléből kitűnik: „talán karácsoni s más ünnepnapj régi szokásos versek, sokhelyt egész drámai előadásban divatoznak? – Majd a jövő télen, vagy bármikor puhatolja ki”¹², Gálffy Sándor pedig „a Babonákat s Szokásokat tartalmazó Jegyzeteket küldi vissza Krizának.”¹³

Közismert, hogy a második kötet teljes kiadása sem Kriza életében, sem a halála óta eltelt évtizedekben nem valósult meg. A gyűjtemény hányatott sorsáról frissiben Olosz Katalin készített kiváló összefoglalást, és ő állította össze a szétszórt hagyatékból a *Vadrózsák* második kötetét, amelyet az összmagyar művelődéstörténet egyik jelentős eseményeként jelentetett meg 2013-ban a Kriza János Néprajzi Társaság.¹⁴

Nos, a második kötet népszokás „készlete” is eléggé szegényes: egy kivétellel egyetlen gyűjtőtárs, Ürmösy Sándor leírásait tartalmazza. Ezek többségét nem is a Kriza hagyatékban, hanem a Kriza munkatárs Marosi Gergely tervezett gyűjteményének címén találta meg Olosz Katalin¹⁵, de mindenképpen Kriza gyűjtőtevékenységéhez kapcsolódnak. Ürmösy Sándor (1811–1865) rövid írása a húsvéti és pünkösdi népszokásokról első jelzése nemcsak a legények húsvéti csoportos, köszöntős-szertartásos öntözésének, és a pünkösdi zöldág hordás szokásának, hanem a kor divatjának megfelelően vérbő romantikus életkép is. Ürmösy Sándor Kriza egyik legelső gyűjtőtársa volt, unitárius lelkeszi hivatása mellett újságíró és nagy utazó, aki foglalkozott az erdélyi népcsoportok és a román fejedelemségekbe szakadt magyarok történetével és demográfiájával is.¹⁶ Krizának bőségesen gyűjtött népdalokat és meséket, s csak sajnálhatjuk, hogy gyakori utazásait népszokások gyűjtésére tovább nem fordította, vagy ha igen, ezek egyelőre nem kerültek elő. Mint ahogy még lappanghatnak más gyűjtések is.

Kriza János életművének és gyűjtőtársainak nem a népszokásgyűjtés és kutatás a legfontosabb része. Kriza viszont – talán a fentiek is bizonyítják – ebben is maradandót alkotott. Ebből és a teljes életművéből föl-

¹² Szakál 2012: 176.

¹³ Szakál 2012: 184.

¹⁴ Kriza 2013.

¹⁵ *Vadrózsák II.* 85.

¹⁶ Szakál 2012: 330–331.

sejlenek azok a támpontok, amelyek mentén a székelyföldi kalendáriumi népszokások gyűjtésének és kutatásának vázlatos de folyamatos története összeállítható Kriza Jánostól napjainkig. Vagy legalábbis nem hagyhatók figyelmen kívül. A nevek és életművek változatos sorrendje a következő lehetne: Jakab Elek (1820), Orbán Balázs (1829), Szabó Sámuel (1829), Részó Ensel Sándor (1833), Jankó János (1833), Vitos Mózes (1847), Herrmann Antal (1851), Benedek Elek (1859), Sebestyén Gyula (1864), Balázs Márton (1867), Viski Károly (1882), Konsza Samu (1887), Róheim Géza (1891), Vámszer Géza (1896), Domokos Pál Péter (1901), Bálint Sándor (1904), Volly István (1907), Molnár István (1910), Gunda Béla (1911), Székely László (1912), Venczel József (1913), Nagy Ödön (1914), Nagy Olga (1921), Faragó József (1922), Antal Árpád (1925).

Olvasatomban ezek a támpontok a következők:

1. A népszokásgyűjtői-kutatói szemlélet és ennek alakulása. Mi vezérelte a gyűjtőket és kutatókat tágabb összefüggésben? A gyűjtői és kutatói „iskolák” hatása. Mit tartottak fontosnak gyűjteni, közreadni a szokások világából: szokásszövegeket, verset, éneket, mondókát, cselekvések leírását, hiedelmet, gyermekkori emléket, publicisztikát stb. A vallásos-egyházi vagy a világi elemeket helyezték előtérbe?

2. A népszokáshagyomány megnevezésének alakulása. Milyen fogalmakat használtak erre a különböző időszakokban, és mennyire szűken vagy tágan értelmezték e területet?

3. A gyűjtők felekezeti hovatartozása. A felekezeti hovatartozás (pl. felekezeti iskola, kollégium) mennyiben befolyásolta a gyűjtői-kutatói szemléletet, a gyűjtési területet, a koncepciót stb.?

4. A gyűjtési terület a Székelyföldön. Melyik vidékre terjedt ki a gyűjtés? Konkrét településre, településekre? Vagy általában a székelysége? Mi ennek a magyarázata és milyen tendenciák figyelhetők meg az idők során?

5. A gyűjtés módja, szervezése. A közlők, kutatók maguk gyűjtenek vagy elsősorban a munkatársak? Ha létezett, kikből állt a gyűjtőhálózat? A gyűjtési módszerek alakulása. Adatközlők kikérdezéséből készített „ideális változat” alapján, vagy személyes élmények, emlékek, netán részvétel alapján?

6. Mikor, mely időszakokban intenzívebb vagy lanyhább a kalendáriumi szokások, népi színjátékok gyűjtése, vizsgálata? Milyen tényezők befolyásolták az érdeklődést?

7. A gyűjtési eredmények közzététele. A gyűjtők egyszemélyes intézményként, többnyire magányosan, elszigetelten végezték munkájukat, hosszú ideig várva a publikálásra, vagy tudományos intézmények, társaságok, kiadók stb. álltak a gyűjtők és kutatók mögött?

8. A konkrét adatgyűjtés és az összegzés viszonya. A székelyföldi gyűjtésekből, kutatási eredményekből mi, mikor és hogyan került be a szakirodalomba, a tematikus összefoglalásokba és a nemzeti köztudatba? A periféria és a központ viszonya. Összhang, szinkronitás vagy állandó lemaradás, megkésetttség a jellemző?

9. Mesterek és tanítványok, kortársak és nemzedékek. Létezett-e az egymást követő gyűjtő-kutató nemzedékek között mester–tanítványi viszony, vagy legalább párbeszéd, egymás munkáira figyelés akár intézményes formában (pl. tanár–diák kapcsolat), akár magánemberként?

10. Milyen tudományos és egyéb „előnyökkel” járt a székelység népszokásainak gyűjtése, kutatása, közzététele? Mindezek mennyiben járultak hozzá a speciális és általános népismerethez és a folklórtudomány saját eredményeihez?

Szakirodalom

ANTAL Árpád – FARAGÓ József – SZABÓ T. Attila

1971 *Kriza János*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár

KRIZA János

1975 *Vadrózsák*. Kriza János székely népköltési gyűjteménye Faragó József gondozásában. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok*. II. kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin.

Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

SZAKÁL Anna

2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez*. Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár

VOIGT Vilmos (szerk.)

2005 *Magyar Folkór Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest